

ՏՈՄԱՐԻ ԵՎ ԵՐԿՆԱՅԻՆ ԼՈՒՍԱՏՈՒՆԵՐԻ ԿԱՊԸ ՀԱՅ ՏՈՄԱՐԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՄԱՏՆԵԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Ձ. Լ. ԼՅՆԱԹՅԱՆ

Հայոց տոմարի պատմությունը որոշակի ուղղագծվում է VI դարից, երբ սկիզբ առավ Հայոց Մեծ թվականը իր տոմարական ուրույն համակարգով:

Պետք է ասել, որ մինչև IV դարը, երբ ընդունվեց քրիստոնեական տոների անխախտ շարքը, հարևան ժողովուրդները նույնպես չունեին ավարտուն, ճշգրիտ տոմարական համակարգեր, այլ առաջնորդվում էին երկնային լուսատուների դիտումներով: Մարդիկ իրենց կյանքի ուրիշ կարգավորում էին Արեգակի, Լուսնի, աստղերի շարժումներով: Այսպես, Մեծ Արջ համաստեղությունը շինացիներին ազդարարում էր գարնան սկիզբը, երբ երկնային այդ սպիտորի պողը արևամուտին նայում էր դեպի արևելք¹, իսկ եգիպտական քրմերը գիշերային ժամերը որոշում էին աստղերի միջոցով²: Ինչպես հայտնի է, եգիպտական տոմարի համար առանձնահատուկ նշանակություն ունեին երկնքի ամենապայծառ աստղի՝ Սիրիուսի դիտումները. արևածագից անմիջապես առաջ նրա ծագելու հետ սկսվում էր Նեղոսի հորդացումը և դրա հետ կապված՝ գյուղատնտեսական տարին:

Հետաքրքրական է նշել, որ օլիմպիադի հաշվարկը նույնպես կապված էր երկնային լուսատուների դիտումների հետ. օլիմպիական խաղերը անց էին կացվում 4 տարին մեկ անգամ ամառային արևադարձի օրերին, նորալուսնից 11 օր հետո և ավարտվում 16-րդ օրը³: Այս կապակցությամբ ավելորդ չենք համարում նշել, որ գիտության պատմությամբ զբաղվողների կողմից ընդունված է այն վարկածը, որ հին հույները տարվա սկիզբը կապում էին ամառային արևադարձից հետո եղած նորալուսնի հետ⁴: Դրա ապացույցն է այն փաստը, որ հունական օրացույցներից մի քանիսը, որոնց թվում և Աթենքիները, սկսվում էին հուլիսի կեսերին, այսինքն առաջին ամիսը համընկնում էր հուլիս-օգոստոսյան օրերին⁵: Սա չի կարող մեղ չհիշեցնել Հայոց Մեծ թվականի հիմնադրման՝ 552 թ. տարեսկիզբը հուլիսի 11-ին դնելու փաստը, սակայն ասենք, որ հայոց և հարևան տոմարների հարաբերության հետ կապված հարցերը սույն հոդվածի նպատակից դուրս են:

Տոմարական բովանդակությամբ հայկական միջնադարյան ձեռագրերի՝ երկնային լուսատուներին վերաբերող տեղեկությունների ճնշող մեծամասնությունը, ինչպես և պետք էր սպասել, վերաբերում են Արեգակին և Լուսնին:

Այն մասին, որ Հայաստանում երկնային մարմինների շարժումներին հետևելուն իսկապես տեղյակ էին դեռևս VII դարում, որոշակի տեղեկություններ է հաղորդում Անանիա Շիրակացին: Այսպես, «Ժամաբաշխ» և «Րոպէսհամար»⁶ աստղագիտ-բախտագուշակների գործողությունները պարսավելով, նա սովորեցնում է, որ «աստեղագիտութիւն ի քաղղեացիս երևեցաւ և ապա եգիպտացոց

¹ Л. Я. Шур. Рассказы о календаре. М., 1962, с. 9.

² Э. Бикерман. Хронология древнего мира. М., 1975, с. 12.

³ А. И. Климишин. Календарь и хронология. М., 1981, с. 115.

⁴ Նույն տեղում, էջ 51:

⁵ Э. Бикерман. Указ. соч., с. 16. Նույնը տե՛ս А. И. Климишин. Указ. соч., с. 51.

⁶ Անանիա Շիրակացի. Տիեզերագիտություն և տոմար, աշխատախրությամբ Ա. Արրա՝ամյանի. Երևան, 1940, էջ 25:

և հերինացոց ուսեալ՝ առաւել ևս զորացուցին⁷։ և որ աստղերի շարժումներին հետևում են «մասունքների, կրկնամասունքների, մանրերկրորդների և մանրամասունքների»⁸ ճշտութեամբ «ի մեջ միմեանց աստիճանեալք, և այսպէս ասեն դիրք և գնացք աստեղաց»⁹։

Պետք է ասել, որ Արեգակի տարեպտույտը ակնհայտ երեացող շարժում է, ինչպես, օրինակ, Լուսնինը և մոլորակներինը։ Բանն այն է, որ գիշերալին երկնքի ֆոնի վրա այս վերջիններիս շարժումներին հետևելը դժվար է։

Երկնքին ուշագիր հետևող մարդը կարող է նկատել, որ ամեն գիշեր նույն ժամին այն զարդարված չէ նույն աստղերով։ Երկարատև դիտումները ցույց կտան, որ երկինքը օրեցօր փոփոխվելով, տարին լրանալուն պես ընդունում է նույն տեսքը։ Այս երևութը բացատրվում է երկնականարում աստղերի նկատմամբ Արեգակի տարեկան շարժումով. մասնակցելով աստղային երկնքի օրապտույտին, Արեգակը միաժամանակ աստղերի նկատմամբ տեղաշարժվում է արևմուտքից արևելք։ Դրա հետևանքով է, որ տարվա յուրաքանչյուր եղանակ ունի իրեն հատուկ աստղային երկինքը։ Արեգի մայրամուտից հետո երկնքի արևմտյան մասում երեացող աստղերը մի քանի օրից այդ նույն ժամին չեն երևում, այլ փոխարինվում են ավելի արևելք գտնվողներով։ Երկինքը ասես շարժվում է տարվա ընթացքում արևելքից արևմուտք։ Նույն կերպ է նկարագրում երկնքի և երկնային մարմինների շարժումները Շիրակացին. երկինքը շարժվում է արևելքից արևմուտք, իսկ երկնային մարմինները, բացառությամբ անշարժ աստղերի, շարժվում են երկնքի հակառակ ուղղությամբ. «Եւ վասն ընթացից լուսաւորացդ ի մտից յելս կոյս ընդդէմ երկնի մի ումէք անհաստ թուեցեալ յամառեսցի»¹⁰, գրում է նա։

Նույն հարցի մասին Հակոբ Ղրիմեցին ասում է, որ երկնային լուսատուները ունեն հասարակ և հատուկ շարժում. «Յատուկ շարժումն արևմուտից յարևելս և այս յայտ է ի Լուսնէն, իսկ հասարակն շարժումն յարևելից յարևմուտս»¹¹։

Դիտումների դյուրութեան համար է, որ երկինքը հեռավոր անցյալում բաժանել են համաստեղությունների։ Հետաքրքրական է, որ որոշ համաստեղություններ տարբեր ժողովուրդների մոտ ունեցել են տարբեր անվանումներ. այսպես, Մեծ Արջ համաստեղությունը հայտնի է նաև Սալլ, Յոթ հսկաներ, Յոթ եղբայրներ անուններով¹²։ Երկնքի այն մասում, ուր հույները տեղանում էին քաջ որսորդ Օրիոնին, պարսկալեզու ժողովուրդների նախնիները տեսնում էին Կշեռք (Թարազու)¹³։

Ասենք, որ այժմ աստղագետների կողմից ընդունված է երկնքի բաժանման հունական վարկածը՝ այն էական տարբերությամբ, որ եթե հնում համաստեղություն ասելով նկատի ունեին որևէ կոնֆիգուրացիա ունեցող աստղերի խումբ, ապա այժմ՝ երկնքի որոշակի հատված։

Երկնքի հայտնի համաստեղություններից են, օրինակ, վայրի Յուլը, քաջ որսորդ Օրիոնը իր որսորդական շների հետ (Մեծ և Փոքր Շուն)։ Յուլի համաստեղության մեջ է գտնվում մի գեղեցիկ աստղակույտ՝ Պլեյադները (Բազումբ). սրանք, ըստ ավանդության, հսկա Ատլանտի աղջիկներն են, որոնք փախչելով Օրիոնի հետապնդումից, փոխադրվել են երկինք և դարձել աստղեր։

Համաստեղությունների մասին աեղեկություններ կան նաև հայկական ձեռագրերում. այսպես, Անանիա Շիրակացու մոտ կարդում ենք. «Շնաստղն,

⁷ Նույն տեղում, էջ 19։

⁸ Նույն տեղում, էջ 20։

⁹ Նույն տեղում, էջ 30։

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 48։

¹¹ Մաշտոցի անվան Մատենադարան (ՄՄ), ձեռ. № 1114, էջ 82ր, 83ա։

¹² А. Берри. Краткая история астрономии. М.—Л., 1946, с. 26; В. П. Цесевич. Прогноз по звездному небу. Киев, 1968, с. 6։

¹³ В. П. Цесевич. Указ. соч., с. 6։

հողովակն, Վաքն, Ծիծառն, Արջն, Վիշապն, Բազմոտանին, Բեռնըն երկնից, հիփակն, Սալլն, միւս Սալլն, Մարդոնն, Կարճնդեաց, Ճոկանոտնն, Զրաբաշխն, հոգն, Անդիակն, Արկուղն... Այս աստեղը են, որ ցուցանեն զանձրեաց սաստկութիւն: Եւ որ ի ծովու գնան՝ սոքիմբք, մանաւանդ Սալլդ յայտնի ցուցանէ զնաւագնացաց զհետ, զի հիւսիսական աստեղըդ ու են գնացականք, այլ կացականք»¹⁴:

Ի դեպ, «կացականք» ասելով Շիրակացին նկատի ունի երկնքի հյուսիսային բեռնին մոտ աստղերը, որոնք չեն ծագում և մայր չեն մտնում, այլ միշտ պտըտվում են բեռնի շուրջ: Դրանցից են Մեծ և Փոքր Արջ համաստեղությունները: Աստղերի մեծ մասը «գնացականք» են, այսինքն ոչ միայն ծագող և մայր մտնող են, այլև տարվա որոշակի հատվածում պարզապես չեն երևում: Դրանցից է նաև երկնքի ամենապայծառ աստղը՝ Սիրիուսը (Շնաստղ):

Արեգակի տարեկան շարժման բացահայտմանը կարող են օգնել այն աստղերի (հատկապես պայծառ աստղերի) դիտումները, որոնք երևում են արեւվածագից առաջ (հելիոտիկ կամ արեգակնային ամբարձում): Բանն այն է, որ տարվա մեջ երկու անգամ արեւածագին և երկու անգամ արեւամուտին ծագող և մայր մտնող յուրաքանչյուր աստղ գտնվում է հորիզոնին մոտ, իսկ գիշերային երկնքում երևում է այն ժամանակ, երբ բավականին հեռանում է Արեգակից: Հենց այսպիսի դիտումներից՝ տարվա ընթացքում արեւածագի և արեւամուտի ժամերի երկնքի փոփոխությունից, հնագույն շրջանում հասկացան Արեգակի տարեկան շարժման մասին:

Աստղագիտության պատմության ուսումնասիրողներից Ա. Բերրին այդ մասին գրում է. «Այն անհայտ դիտողը, որն առաջին անգամ հասկացել է այդ բանը, աստղագիտության պատմության մեջ հսկայական քայլ է արել դեպի առաջ»¹⁵:

Աստղագիտին, որով անցնում է Արեգակի տարեկան ճանապարհը, հին ժողովուրդները բաժանել են 12 համաստեղությունների: Դրանք գերազանցապես կենդանիների անուններ ունեն. հոյ, Յուլ, Երկվորյակներ, հեցգետին, Առյուծ, Կույս, Կշեռք, Կարիճ, Աղեղնավոր, Այծեղջյուր, Զրհոս, Զկներ: Այստեղից էլ նրա Զոդիակ անունը, որը հայերեն թարգմանվել է Կենդանաշրջան: Յուրաքանչյուր համաստեղությունում (կենդանակերպում) Արեգակը լինում է մոտ մեկ ամիս: Գիշերային երկնքում դրանցից երևում են տվյալ ժամանակ Արեգակին տրամագծորեն հակառակ կողմում գտնվողները: Այսպես, օրինակ, դեկտեմբերին, երբ Արեգակը գտնվում է Աղեղնավորում, գիշերային երկնքում լավ երևում են Յուլի, Երկվորյակների և հեցգետնի համաստեղությունները:

Հետաքրքրական է նշել, որ Արեգակի տարեկան շարժումը ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրված է հայկական ձեռագրերում. ընդ որում ամեն ամսվա համար տրված է ոչ միայն այն կենդանակերպը, որում գտնվում է Արեգակը, այլև նրան տրամագծորեն հակառակը, որը երևում է գիշերը: «Ի մարտի ԻՅ. (22) Արեգակն ի հոյն մտանէ, և գիշերավարն Կշեռն է»¹⁶ կամ՝ «Ի սեպտեմբերի ԺԸ. (18) Արեգակն ի Կշեռն մտանէ, և գիշերավարն հոյն է»¹⁷ և այլն:

¹⁴ Ա. Արրա համայն. Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը. Երևան, 1944, էջ 381: Ասենք, որ աստղերի այս ցուցակը կարող է ուսումնասիրության և ճշգրտման. այսպես, հետաքրքիր է պարզել, եթե Սալլ և Արջ համաստեղությունները տարբեր են, ապա որոնք են, կամ Վաքն, հիփակն և այլն որ՝ աստղերին կամ համաստեղություններին են համապատասխանում: Տարօրինակ է, որ այս շարքում չկա երկնքի պայծառ համաստեղություններից Օրիոնը (Հայկ):

¹⁵ А. Берри. Указ. соч., с. 24.

¹⁶ ՄՄ, ձեռ. № 1973, էջ 29ր:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 30ա: Ինչպես Հիպարքոսն էր ճշտել, մ. թ. ա. II դարում Արեգակը գարնանային օրահավասարի օրը մտնում էր հոյ համաստեղությունը և այնտեղ մնում մոտավորապես մեկ ամիս և հաջորդաբար մեկական ամիս մյուս կենդանակերպերում մնալով ավար-

Այս և նման բազմաթիվ տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ միջնադարյան հայ տոմարագետները ճշգրիտ էին պատկերացնում Արևգակի տարեկան բարդ շարժումը, որն անշուշտ հետևանք էր հնուց եկող տեսական գիտելիքների և սեփական գործնական դիտումների համադրության:

Ավելի հետաքրքիր է այն հարցը, թե հայկական միջնադարյան տոմարական ձեռագրերում արդյոք պահպանվե՞լ է որևէ տեղեկություն Արեգակնային համակարգության անդամներից և Կենդանաշրջանի 12 համաստեղություններից տարբեր մի երկնային օբյեկտի մասին, որն անմիջական կապ ունենար կյանքի ու թմրի և, բնականաբար, տոմարի հետ: Նախքան այս հարցին կոնկրետ պատասխան տալը, հարկ ենք համարում անդրադառնալ հայոց տոմարի և Հայկ (Օրիոն) համաստեղության կապի մասին ընդունված վարկածի համառոտ պատմությանը:

Բանն այն է, որ Աստվածաշնչի հայ թարգմանիչները երկնքի պայծառ Օրիոն անունը կրող համաստեղության փոխարեն դրել են Հայկին: Այն հարցին, թե արդյոք մինչև Սուրբ Գրքը թարգմանելն էր այդպես ընդունված, թե՞ Օրիոնի հետ Հայկին նույնացնելու համար պարտական ենք թարգմանիչներին, հայագիտության երախտավոր Ղ. Ալիշանը պատասխանում է. «զՀայկն ի պայծառագոյն աստեղատան տեղավորելն պանծալի ազգային մտածութիւն մ է, և թէ սուտ այլ ըլլար Հայկն, Սուրբ են անոնք, որ մեղի կարդացնել կուտան ի Սուրբ Գիրք»¹⁸:

Մյուս կողմից հայտնի է, որ հայկական օրացուցային տարին եգիպտականի նման իրական արեադարձայինից ¹/₄ օրով պակաս լինելու պատճառով յուրաքանչյուր 4-րդ տարին մեկ օրով շուտ ոկսվելով, իր դիրքը վերականգնում էր 1460 հուլյան տարի անցնելուց հետո, և եթե եգիպտացիների մոտ այն ստացել էր Սոթիսի (Սիրիուսի) շրջան անունը, ապա հայ մատենագրության մեջ այն հայտնի էր «Հայկի շրջան» անունով:

Հայկի և հայոց տոմարի կապի մասին է խոսում նաև հայկական ամիսների անունների մասին ավանդությունը, ըստ որի դրանք համապատասխանում են մեր ժողովրդի նախահոր ուստրերի և դուստրերի անուններին¹⁹: Իսկ Հովհաննես Սարկավազը գրում է, որ եթե եբրայեցիների տոմարը հիմնադրել է Մոսեսը, ապա հայերինը՝ Հայկը²⁰:

Անդրադառնալով Օրիոնի և Հայկի համարժեքությանը, մասնաբեր, որ Ղ. Ալիշանը, խոսելով Միր Կաթնի կամ Հարդագողի ճանապարհի մասին, որն ի դեպ ըստ Շիրակացու կապված է Վահագնի հարդագողության առասպելի հետ²¹, գրում է, որ Վահագնին երկնքում դասող հայերը չէին կարող իրենց գերագույն դիուշապն Հայկին տեղ շտալ այնտեղ²²: Ուրիշ հին աղբյուրի նման, եզրակացնում է նա. հայերը նույնպես պաշտել են Արևը, Լուսինը, առասպելներ կապել ևրկրնքի արավել ու պայծառ աստղերի հետ, սակայն հայ մատենագրության մեջ պահպանված աստղագիտական անունների ասկիտոր գտնելու փափագելի է այլ ոչ հուսալիք²³: Այդ կապակցությամբ մեծ հայագետը նշում է, որ ոմանք Հայ-

տում իր տարեկան ճանապարհը: Ոսենք, որ Հիպարքոսից հետո տեղյո՞ծ ավելի քան 2000 տարվա ընթացքում Արեգակը դարձանային օրաճավադարի որը մտնում է ոչ թե նույն, այլ Զկնէր համաստեղությունը: Դա այսպես կոչված պրեցեսիայի երևույթի հետևանքով է, որը հայտնաբերել է նույն ինքը՝ Հիպարքոսը:

18 Ղ. Ալիշան. Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 121:

19 Անանիա Շիրակացի. Տիեզերագիտություն և տոմար, էջ 77:

20 Ա. Աբրահամյան. Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը. Սրեան, 1956, էջ 223:

21 Անանիա Շիրակացի. Տիեզերագիտություն և տոմար, էջ 27:

22 Ղ. Ալիշան. Նշվ. աշխ., էջ 119:

23 Նույն տեղում, էջ 108:

կի անվան տակ հասկանում են Կշեռք կենդանակերպը, ոմանք էլ՝ Հրատ (Մարտ) մոլորակը²⁴։

Թե ինչ է եղել մինչև V դարը, այսինքն մինչև Աստվածաշնչի թարգմանությունը, դժվար է ասել։ Այնուամենայնիվ, Հայկի և հայ տոմարի կապի մասին մատենագրության մեջ պահպանված վերոհիշյալ տվյալներից ելնելով Ղ. Ալիշանը հայոց տոմարի պատմության մեջ առաջին անգամ այն կապում է Հայկ համաստեղության հետ, գրելով. «Հայկն առաջին տոմարագիր կրսուի, որ է ժամանակի և տարւոյ շափ և շրջան որոշող, և այս ի հարկէ աստեղագիտութեամբ կըլլայ»²⁵։

Հարկ է նշել սակայն, որ 1460-ամյա շրջանը Հայկի անունով կոչելու մասին խոսելիս Ղ. Ալիշանը վստահ չէ, որ այն զուտ հայկական ծագում ունի և զալիս է հնուց. «Արդ կամ Շնիկն այլ Հայկն համաստեղութեան մասն և նոյն համարելով,—գրում է նա,—հին աստեղ ստոյգ այս Շրջանի ծանոթութեամբ ի չայս կոչեցաւ յանուն սորա Շրջան Հայկին, որով և իր դյուցազնական պատին այլ նոր հաստատութիւն մի կառնու»²⁶։

Հետաքրքրական է նշել, որ 1460-ամյակի կամ «Սոթիսի շրջանի» գոյություն մասին հնում եգիպտացիներին հայտնի լինելու հարցը գիտության պատմության մեջ վերջնականապես պարզված չէ²⁷։ Պետք է ենթադրել, որ նույնը կարելի է ասել նաև «Հայկի շրջանի» վերաբերյալ։ Բացառված չէ, որ նրա մասին իմացել են հուլյան տարվա և եկեղեցական տոների համաձայնեցման հետ կապված տոմարական համակարգերի կարգավորումից հետո միայն։ Այդպես էր, օրինակ 532-ամյակի դեպքում, որն ըստ հայկական ձեռագրերի, հայտնաբերվեց VI դարում Ալեքսանդրիայի տոմարագետների կողմից²⁸ և որն, ըստ էության, դուսնի 19-ամյա Մեթոնյան և տարեսկզբի՝ շաբաթվա որոշակի օրվան համապատասխանելու 28-ամյա շրջանների արտադրյալն էր։ Այս վերջինի օգնությամբ ուրիշ տոմարագետների նման հայ տոմարագետները ևս, սկսած VI դարից, կատարում էին ոչ միայն ապագա, այլև հետագարձ հաշվումներ՝ ընդհուպ մինչև «արարչություն»²⁹։

Պետք է ասել, որ եթե մինչև մ. թ. առաջին դարերը մարդիկ բավարարվում էին նշանավոր դեպքերի կամ պատմական անձերի հետ կապված ժամանակագրություններով, ապա քրիստոնյա ժամանակագիրները փորձում էին հաշվումներ սկսել «արարչությունից»։ Ընդ որում մինչև Քրիստոս ընկած ժամանակի համար տարբեր վարկածների տվյալները տատանվում էին 4—6 հազարամյակների սահմաններում։

XI դարի նշանավոր տոմարագետ Հովհաննես Սարկավագի մի հաղորդումից երևում է, որ հայ տոմարագետները փորձում էին հետագարձ հաշվումներ կատարել ոչ միայն 532-ամյա, այլև 1460-ամյա շրջաններով. «Ժողովին աւուրքն նահանջականք 345. (365)-յամաց Ռնկ. (1460)-ից և անցանէ ընդ շարժմունս եղանակացդ ի միւս ամն միով թուով։ Եւ ժողովին ի թուականացդ՝ որ յելիցն Աղամայ ի դրախտէն աւուրք իբրև շրից ամաց սակաւ ինչ կամ նուազ կամ աւելի մինչև ի գիր մատենիդ»³⁰։

Ասենք, որ Ղ. Ալիշանը փորձել է այդ շրջաններով հետագարձ հաշվում կատարելով գտնել հայկական տոմարի սկզբնավորման ժամանակը, որն ըստ

24 Նույն տեղում, էջ 124։

25 Նույն տեղում։

26 Նույն տեղում, էջ 125։

27 Н. Идельсон. История календаря. Л., 1925, с. 47; Э. Бикерман. Указ. соч., с. 37.

28 Ա. Աբրահամյան. Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 295, 296։ Նույնի՝ Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 272, 273։

29 Զ. Ա. էյնաթյան. Տոմարական երկու հարց Հակոբ Ղրիմեցու աշխատություններում.—«Պատմա-բանասիրական հանգես», 1978, № 1, էջ 115—124։

30 Ա. Աբրահամյան. Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 262։

նրա՝ Հայկ նահապետի կողմից Բելի դեմ տարած հաղթանակի հետ է կապվում, այն հասցնելով մ. թ. ա. 2492 թ.³¹։ Անհրաժեշտ է սակայն նշել, որ այս փորձը հետագայում քննադատվել է Լ. Սեմյոնովի³², Ա. Աբրահամյանի³³ և է. Ադայանի³⁴ կողմից։

Զի կարելի չէ նշել, որ Ղ. Ալիշանից հետո Օրիոնի և Հայկի համարժեքության, ինչպես նաև այդ համաստեղության հետ կապված 1460-ամյա պարբերաշրջանի մասին նոր տեղեկություններ հայկական միջնադարյան ձեռագրերում չեն հայտնաբերվել։ Ղ. Ալիշանի տեղեկությունների և դատողությունների վրա հենվելով Լ. Սեմյոնովը եկել է այն եզրակացության, որ ինչպես եգիպտական տոմարը կապված է եղել Սիրիուսի արեգակնային ամբարձման հետ, այնպես էլ հայկականը կապված է եղել Հայկ համաստեղության առաջին անգամ արև-վաժագին երևալու հետ³⁵։ Այս վարկածը հետագայում քննադատվեց Բ. Թումանյանի կողմից³⁶։

Բերված փաստերը վկայում են այն մասին, որ հայկական տոմարի և նրա 1460-ամյա շրջանի կապը Հայկ համաստեղության հետ վերջնականապես պարզված չէ։ Հնարավոր է, որ միջնադարյան ձեռագրերում կան ուրիշ տեղեկություններ, որոնք առայժմ չեն գրավել ուսումնասիրողների ուշադրությունը և հետագայում նոր լույս կարող են սփռել այդ հարցի վրա։

Այստեղ տեղին է հիշատակել որոշ գիտնականների կողմից եգիպտական տոմարի սկզբնավորումը Սիրիուսի հետ կապված 1460-ամյա շրջանների հետադարձ հաշվումներով մ. թ. ա. 2782 թ. կամ մ. թ. ա. 1322 թ. դնելու փորձերի մասին է. Բիկերմանի կարծիքը. «Այդ վիճաբանությունը անօգուտ է,-- գրում է նա։--Տոմարը այնպիսի բան է, որը չի կարելի բացատրել ո՛չ տրամաբանության և ո՛չ էլ աստղագիտության օգնությամբ։ Եգիպտական օրացույցը նկատի ունեն Նեղոսը և ոչ թե Սիրիուսը։ Ավելին, բոլորովին պարտադիր չէ նոր տոմարը սկսել նրա առաջին օրից։ Անգլիայում հուլյան տոմարից և մարտի 25-ով սկսվող նոր տարուց անցումը հունվարի մեկով սկսվող զրիգորյանին իրականացավ 1752 թ. սեպտեմբերի 2-ին»³⁷։

Անցնելով հայկական տոմարի և մասնավորապես՝ Հայկի համաստեղությունից տարբեր որևէ երկնային օբյեկտի կապի մասին տոմարական բովանդակությամբ հայկական միջնադարյան ձեռագրերում տրված տեղեկությունների քննարկմանը, հենց սկզբից ասենք, որ դրանք մտնում են Հայոց Մեծ Ուլականի հետ կապված շարժական տոմարական համակարգի մեջ, այսինքն սկիզբ են առնում VI դարից։

Հայտնի է, որ հայոց տոմարական համակարգի տեսական շարադրանքը, ինչպես նաև դործնական աստղագիտության հարցերը ամփոփված են ճշգրիտ գիտությունների պատմության համար եզակի արժեք ներկայացնող և ամենայն հավանականությամբ Անանիա Շիրակացու գրչին պատկանող «Պատճեն տո-

³¹ Ղ. Ալիշան. Յուլիկը հայրենեաց հայոց. Կ. 1, Վենետիկ, 1859, էջ 95, 96։

³² Լ. Սեմյոնով. Հայկական տոմարի մի բանի հարցերի մասին.—Մատենադարանի գիտական նյութերի ժողովածու, N 1, 1911, էջ 19—30։

³³ Ա. Աբրահամյան. Հայ գիր և գրություն. Երևան, 1973, էջ 99։

³⁴ Է. Ադայան. Հայոց բուն թվականի սկիզբը և Հայկական շրջանները.—ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրարեր հաս. գիտ.», 1983, N 11, էջ 1—21։

³⁵ Հատկանշական է հատկապես Ղ. Ալիշանի այն միտքը, թե «նախադրյալ բառասուրբը դարձել վեր միշտ դառնալով Հայկայ աստեղ ընդհանրապես օրերը՝ անխափան կու յիշեցնէ մեր ազգային և հայկական օրը» (Ղ. Ալիշան. Յուլիկը հայրենեաց..., էջ 300)։ Նույն վարկածն է առաջ քաշված նաև Գ. Բրուտյանի «Հայոց տոմարի որոշ հարցերի մասին» («Էջմիածին», 1985, N 1, էջ 51—57, N 2, 3, էջ 72—80) հոգվածում։

³⁶ Բ. Թումանյան. Հայոց Մեծ և Փոքր թվականների տարեկարգի հարցի շուրջ.—Հայ աստղագիտության պատմությունից, Երևան, 1985, էջ 78—84։

³⁷ Զ. Բիկերման. Указ. соч., с. 37.

մարի» կոչվող աշխատության մեջ³⁸, որի ոչ ամբողջական օրինակը հրատարակել է Ա. Աբրահամյանը³⁹։ Այդ կարևոր երկում Արևի, Լուսնի, մոլորակների և 12 կենդանակերպերի հետ մեկտեղ նշված են նաև «Անկաստեղ» և «Ելաստեղ» անվանումները։

Մենագրություններ են եղել, որ այդ անունները ներկայացնում են երկնքի ամենապայծառ աստղի՝ Սիրիուսի արեգակնային ամբարձման և մայրամուտի պահերը միայն։ Այդ կարծիքին են նոր Հայկազյան բառարանի հեղինակները⁴⁰, ինչպես նաև Ղ. Ալիշանը։ Վերջինս գրում է. «Աստեղ բառի մեկ երկու բարդեալ անուանք այլ կան, որ չեն նշանակէր հատուկ աստղ մի ինչպես Ելաստղ և Անկաստղ, որ Շնկան բարձրանալն և ցածնալը, կամ երևնալն և աներևութանալը նշանակեն, որոնք յիշուին և ի նորագոյն տոմարս ուրիշ քանի մի անուանց հետ, որք ավելի կրոնական և աղթարական իմաստ ունին»⁴¹։

ՆՁՐ հեղինակները տալիս են նաև XVII դարի մատենագիր Ստեփանոս Լեհացուի կարծիքը. «Անկաստեղ կոչէ գրոյլս Բազմաստեղս ի վեր քան զՀայկ»⁴²։

Ասենք, որ ՆՁՐ հեղինակները Բազմաստեղք կամ Բուլլք անվան դիմաց դրել են Պլեյադները՝ «այսինքն են համագունդ հոթն աստեղք երևեալք ի գլուխ կամ ի թիկունս Յուլ աստեղատանն»⁴³։ Նույն անվան դիմաց բերված է նաև «Սայլք Լրկնից հոթնաստեղեան Մեծ և Փոքր Արջք»⁴⁴, սակայն, ինչպես արդեն խոսք եղավ վերևում, այդ համաստեղությունները, գտնվելով հյուսիսային բևեռի մոտ, չեն ծագում և մայր չեն մտնում, հետևաբար նրանց անկման և ելնելու մասին խոսք անգամ չէր կարող լինել։ Ուրեմն պարզ է, որ Ստեփանոս Լեհացին նկատի ուներ Պլեյադները, որոնք այժմ դրականության մեջ ավելի հայտնի են Բաղումք անունով։

Մշտուցի անվան Մատենադարանի տոմարական բովանդակությամբ ձեռագրերը ուսումնասիրելիս մենք հանդիպեցինք Անկաստղին և Ելաստղին վերաբերող բազմաթիվ տեղեկությունների։ Այսպես, Հայոց Մեծ թվականի հիմնադրման ժամանակ եղած տոմարական հաստատությունների շարքում, որոնց վրա կառուցվել են հետագա հաշվումները, իրենց տեղն ունեն նաև Անկաստղը և Ելաստղը՝ «եղին տոմարք ըստ հայոց. վերադիրս Դ. (4) էր, հոթներեակն Գ. (3) էր... յայտնութիւնն յարաց Լ. (30), հասարակածն յահկի ԺԳ. (13)ն, ամառնամուտն ի հրոտիցի ԺԴ. (14), աշնանամուտն ի սահմի Ժ. (10), ձմեռնամուտն յարացի ԺԱ. (11), Աստուածածինն ի հոռի Զ. (6)ն, Սուրբ Խաչն ի սահմի ի Զ. (6)ն, Անկաստեղն ի մարերի յԼ. (8)ն, Ելն ի մարգաց ի ԺԸ. (18)ն»⁴⁵։

Շատ ձեռագրերում պահպանված և հռոմեական ամիսներով տրված անշարժ տոների (Քրիստոսի ծնունդ) և աստղագիտական երևույթների (գարնանային օրահավասար) շարքում անպայմանորեն տրված են նաև Անկաստղը՝ ապրիլի 14-ին և Ելաստղը՝ մայիսի 24-ին։ Այսպես է Մատենադարանի ՁՁ 1973 (էջ 37ա, բ), 2001 (էջ 8բ—9ա), 3071 (էջ 393ա), 4454 (էջ 361ա), 3587 (էջ 4), 1849 (էջ 128բ, 129ա), 1114 (էջ 26ա, բ), 5975 (էջ 40բ), 5117 (էջ 126բ), 4166 (էջ 256ա), 7098 (էջ 142բ—144ա) ձեռագրերում։

38 Զ. էյնաթյան. Պատճեն տոմարի Հայոց Մեծացը և նրա մի քանի մեկնությունները.— ՀՄՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հաս. գիտ.» 1976, № 7, էջ 77—88։

39 Ա. Աբրահամյան. Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 206—219։

40 ՆՁՐ, հ. 1, էջ 172։

41 Ղ. Ալիշան. Հին հավատք..., էջ 130, 131։ Ասենք, որ Բ. Թումանյանի մոտ Ելաստղը նույնացված է Վեներայի հետ (Բ. Թումանյան. Հայ աստղագիտության պատմություն. հ. 2, Երևան, 1968, էջ 90)։

42 ՆՁՐ, հ. 1, էջ 170։

43 Նույն տեղում, էջ 415։

44 Նույն տեղում։

45 ՄՄ, ձեռ. № 1999, էջ 86ա։

Իսկ ժողովուրդի տոմարին աշխատության մեջ տրված են շարժական տոմարով նույն բանը գտնելու հատուկ սահմանումներ. «Անկաստողն այսպէս արական զնահանջն, Ը. (8) ի վերայ բեր, տուր մարերի ամսոյ. զաւելիսն հան, ուր թիւն յանգի անգ է: Դարձեալ կալ զնահանջն, ԺԸ. (18) ի վերայ բեր, տուր մարգաց ամսոյ, զաւելիսն հան, ուր սպառի թիւն, անդ է Ելաստեղն»⁴⁶:

Հայոց Մեծ թվականի հետ կապված տոմարի տեսական և գործնական սահմանումների հետ մեկտեղ պատահող Փոքր թվականի հետ կապված կանոնների համակարգում կան նաև Անկաստողի և Ելաստողի նոր սահմանումները: Այսպես, № 2001 ձեռագրում Անկաստողի վերը նշված սահմանումից հետո տրված է՝ «դարձեալ կալ ԺԶ. (16) և զնոր նահանջն տուր ի հոռի և գտանես»⁴⁷:

Պարզ է դառնում, որ հայկական շարժական տոմարի համար հիմնական երկնային մարմիններից (Արեգակ, Լուսին, մոլորակներ, 12 կենդանակերպեր) բացի կարևոր էր նաև մի այլ՝ սրանցից տարբեր օբյեկտ, որի տարեկան տեսանելիության պահերի մեջ նշանավոր էին ապրիլի 14-ը և մայիսի 24-ը:

Որ իսկապես այդ օբյեկտը ոչ թե առանձին աստղ է, այլ աստղերի խումբ, այդ մասին որոշակի տեղեկություն կա «Պատճեն տոմարի» ընդօրինակություններից մեկում. «զԱնկազմաստեղն այսպէս արա, կալ ԺԶ. (16) և զնահանջն տուր ի հոռի յամսամտէն յառաջ և գտանես»⁴⁸: Ինչպես տեսնում ենք, սա Անկաստողի սահմանումն է՝ հաշված Փոքր թվականով:

Իսկ մի ուրիշ ընդօրինակության մեջ կարդում ենք. «Ի նոյնմբեր է. (7) Բազմաստեղքն մտանեն, որ է սկիզբն ձմեռայնոյ... կալ ի յայտնութենէն ի վեր ԴԼ. (98) օր, Անկաստեղն է գարնանային»⁴⁹:

Դժվար չէ համոզվել, որ նույն օբյեկտի մասին է խոսքը, քանի որ Հայտնությունից (հունվարի 6) 98 օր անց ժամանակը համապատասխանում է ապրիլի 14-ին, այսինքն վերը նշված Անկաստողի օրվան, որն այս ձեռագրում ստացել է «գարնանային» անունը: Նույն ձեռագրում կա նաև «Անկաստեղ աշնանային» արտահայտությունը⁵⁰, որն իհարկե վերաբերում է նոյեմբեր ամսին:

Ինչպես տեսնում ենք, Անկաստեղ, Անկազմաստեղ, Բազմաստեղ, Բազմաստեղ, Բազմաստեղ անունների տակ հայ տոմարագետները հասկանում էին միևնույն երկնային օբյեկտը, և շարժական տոմարով տրված սահմանումները կամ որ նույնն է՝ հոռմեական ամիսներով տրված որոշակի օրերը ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ տարվա ընթացքում աստղի՝ արևածագին և արևամուտին հորիզոնի մոտ երևալու պահերը:

Նայենք պաշտոն աստղերի Ֆ. Գինցելի կազմած ցուցակը, որտեղ տարրեր աշխարհագրական լայնությունների համար տրված են այդ պահերը մ. թ. ս. 500 թ.—մ. թ. 300 թ. ընթացքում: Բազումքի համար վերցնենք հյուսիսային լայնության 38°—42°-ը, որն ավելի է համընկնում Հայաստանի տարածքին, և մ. թ. 300 թ. տվյալները. դրանք են՝ 1) մայիսի 24—29, 2) ապրիլի 10, 3)

46 Ա. Արրահայան. Հովհաննես Խաստասերի մատենագրությունը, էջ 207:

47 ՄՄ, ձեռ. № 2001, էջ 9ա: Դժվար չէ համոզվել, որ հոռի 16-ր համապատասխանում է ապրիլի 14-ին այն գնդում, երբ հավասարի 1-ը համապատասխանում է փետրվարի 29 ինչ Այդպես էր Հայոց Մեծ թվականի հետ կապված առաջին 532-ամյակի վերջնապուրջ անմիջապես հետո (տե՛ս Բ. Թումանյան. Տոմարի պատմություն. Սրեան, 1972, էջ 74): Այս առիթով շեշտեմք կարող չենք, որ ոչ միայն այս սահմանումը, այլև շարժական տոմարի հետ կապված մնացած բոլոր սահմանումները ձեռագրերում արված են նաև Փոքր թվականով և նախադրի 1-ը փետրվարի 29-ին համապատասխանող սկզբով: Այսինքն ընթացած Հովհաննես Սարկավազի կողմից անշարժ տոմարին անցնելուն, Մեծ թվականի հետ կապված տոմարական համակարգի տեսական մասը վերաշարադրվել է և գործածության մեջ մտել երկրորդ 532-ամյակի համար ճիշտ նույն ձևով:

48 ՄՄ, № 1999, էջ 7ա:

49 ՄՄ, ձեռ. № 1973, էջ 222ա:

50 Նույն տեղում, էջ 222բ:

սեպտեմբերի 27—հոկտեմբերի 2 և 4) նոյեմբերի 9—10⁵¹, ընդ որում մայիսի 24—29 արեգակնային ամբարձում է, այսինքն ամսից ավել չերևալուց հետո Բազումքն առաջին անգամ երևում է արևածագից առաջ:

Ինչպես խոսք եղավ վերևում, գարնանային օրահավասարի օրը Արեգակը մտնում էր խոյ համաստեղությունը և մնում այնտեղ մոտ մեկ ամիս, իսկ ապրիլից մայիս ընկած ժամանակամիջոցում լինում էր Ցուլում: Բնականաբար, այդ ժամանակ գիշերային երկնքում Ցուլը և նրա մեջ մտնող Բազումք աստղակույտը չէին երևում, իսկ երբ բավարար չափով հեռանում էին Արեգակից, առաջին անգամ երևում էին երկնքում նրա ծագելուց անմիջապես առաջ:

Նշենք նաև, որ 38°—42° հյուսիսային լայնության և մ. թ. 300 թ. համար Հայկի և Սիրիուսի արեգակնային ամբարձման օրերը համապատասխանում են հունիսի 30—հուլիսի 4-ին և հուլիսի 28—օգոստոսի 1-ին, այսինքն Անկաստեղ և Նլաստեղ անվանումները չէին կարող կապված լինել ո՛չ մեկի և ո՛չ էլ մյուսի հետ:

Ուստի հաստատապես կարելի է ասել, որ հայկական շարժական տոմարը կապված է եղել որոշակի երկնային օբյեկտի հետ և որ այդ օբյեկտը Բազումք աստղակույտն է⁵²:

Պետք է ասել, որ հուլյները թե՛ երկրագործության և թե՛ նավագնացության մեջ այդ աստղակույտով են առաջնորդվել հայտնի բանաստեղծ Հեսիոդոսի ժամանակներից (մ. թ. ա. VIII—VII դդ.) սկսած⁵³:

Լ. Դ. Ռոժանսկին, հույն բանաստեղծի «Հնձիր, երբ երևում են Բազումքը և ցանիր, երբ մայր են մտնում» բառերից ելնելով ենթադրում է, որ այն համապատասխանում է մայիս-նոյեմբեր ժամանակահատվածին⁵⁴: Ուսումնասիրողին զարմացնում է այն հանգամանքը, որ Բազումքը աշխարհի շատ ժողովուրդների մոտ հարմար միջոց են ծառայել, և շարունակում են ծառայել, տարվա եղանակները որոշելու համար⁵⁵: Բազումքով էին առաջնորդվում հին մայա ցեղերը մինչև իսպանացիների գալը⁵⁶: Գյուղատնտեսական աշխատանքների կարգավորման համար այսօր էլ Պերուում առաջնորդվում են Բազումքով⁵⁷:

Այսպիսով, հանրագումարի բերելով վերը նշված փաստերը, կարող ենք վստահորեն ասել, որ աշխարհի տարբեր ժողովուրդների նման, հայերը նույնպես իրենց տարին կապել են Բազումք աստղակույտի հետ: Ձեռագրերի տեղեկությունները ավելի վաղ չեն, քան VI դարը, բայց պետք է ենթադրել, որ Հայոց Մեծ թվականի հետ կապված շարժական տոմարի համակարգը ստեղծողը շարունակել է գյուղատնտեսական տարին և նրա հետ կապված կյանքի ռիթմը կարգավորելիս որոշակի երկնային լուսատուի՝ Բազումքի արեգակնային ամբարձման և մայրամուտի պահերով առաջնորդվելու՝ ժողովրդի մեջ ավանդույթ դարձած սովորությունը:

⁵¹ F. Ginzel. Handbuch der Mathematischen und Technischen Chronologie. Leipzig, Bd. 2, 1912, S. 520.

⁵² Ասենք, որ այդ գեղեցիկ աստղակույտը տարբեր ժողովուրդների մոտ տարբեր անուններով է հայտնի՝ Շուրջաբ, Պարոններ, Բռնունի բույն, Բադի բույն, Ստոժարներ և այլն. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Энциклопедический словарь. Т. 2, СПб., 1890, с. 367.

⁵³ Л. Я. Шур. Указ. соч., с. 10: И. Д. Рожанский. Развитие естествознания в эпоху античности. М., 1979, с. 131, 132.

⁵⁴ И. Д. Рожанский. Указ. соч., с. 181.

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 131—132:

⁵⁶ И. Қожанчиков. Календарные системы древних майя и их связи с европейским летосчислением.—В кн.: Развитие методов астрономических исследований. М.—Л., 1979, с. 51.

⁵⁷ Тур Хейердал. Экспедиция «Кон-тики»—«Ра». Ереван, 1985, с. 344.

**СВЯЗЬ МЕЖДУ КАЛЕНДАРЕМ И НЕБЕСНЫМИ СВЕТИЛАМИ
В АРМЯНСКОЙ КАЛЕНДАРОВЕДЧЕСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ****Дж. А. ЭСНАТЯН****Резюме**

Как у всех древних народов, так и у армян календарные расчеты были тесно связаны с Луной, Солнцем, планетами и 12 созвездиями Зодиака.

Исходя из некоторых сведений, имеющихся в армянских рукописях, в арменоведческой литературе была принята гипотеза о связи армянского календаря также и с созвездием Ориона.

Наши исследования средневековых календароведческих рукописей привели к заключению, что сведения, касающиеся этого созвездия недостаточны. Однако в средневековом учебнике по теории календаря и практической астрономии «Главы календаря», роль которого в истории точных наук в Армении трудно переоценить (принадлежавшем, по всей вероятности, Афанасию Ширакаци), кроме данных, касающихся Луны, Солнца, планет и 12 зодиакальных созвездий, нами были обнаружены сведения, относящиеся к звездному скоплению Плеяд. Предполагается, что с древнейших времен армянский сельскохозяйственный год был связан с этим объектом, на который ориентировались как греки, так и многие народы мира.